

1941 M. KOVO 19 D. LAF ATSIŠAUKIMAS: PROVOKACIJA, FALSIFIKATAS AR TIKRAS DOKUMENTAS?

Stanislovas Stasiulis

Doktorantas
Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto
Istorijos teorijos ir kultūros istorijos katedra
El. paštas: stanislovas.stasiulis@if.vu.lt

Santrauka. Straipsnyje analizuojamas 1941 m. kovo 19 d. atsišaukimas „Bragūs vergaujantys broliai!“, kurio yra išlikę keli skirtingi variantai. Viename jų yra sakiny: „Išdavikams bus tik tuomet dovanota, jei jie tikrai įrodys, kad likvidavo nors po vieną žydą.“ Straipsnyje pateikiama istoriografinė šio dokumento analizė, atskiras dėmesys skiriamas archyviniais duomenimis, kurie leidžia atkurti galimus šio dokumento atsiradimo ir platinimo Lietuvoje kelius.

Reikšminiai žodžiai: Lietuvių aktyvistų frontas, atsišaukimas, antisemitizmas, Kazys Škirpa, antisovietinis pogrindis, voldemarininkai.

Keywords: Lithuanian activist front, leaflet, antisemitism, Kazys Škirpa, anti-Soviet underground, voldemarists.

Įvadas

Lietuvių aktyvistų fronto (toliau – LAF) programiniai dokumentai, atsišaukimai nurodė būsimo Birželio sukilimo paruošimo gaires, tačiau kartu pasižymėjo ryškiomis antisemitinėmis nuostatomis¹.

¹ LAF programinių dokumentų ir atsišaukimų retorika Lietuvos žydus tapatino su išdavikais, sovietų kolaborantais, ragino palikti Lietuvą, o lietuviams perimti jų turtą. 1941 m. kovo 24 d. LAF instrukcijoje „Lietuvai išlaisvinti nurodymai“ teigiama, kad, prasidėjus karui, „Labai svarbu šia proga nusikratyti ir nuo žydų. Todėl reikia krašte sudaryti tokią tvankią prieš žydus atmosferą, kad nei vienas žydas nedrįstų ir minties prileisti, jog naujoje Lietuvoje jis dar galėtų turėti bent minimalių teisių ir bendrai pragyvenimo šaltinių“ (L. Truska, V. Vareikis, 2004, p. 255). LAF atsišaukime „Svetingumo atšaukimas žydams“ teigiama, kad Vytauto Didžiojo

Anot buvusio LAF propagandos komisijos pirmininko Broniaus Railos, LAF programiniai dokumentai ir atsišaukimai buvo parengti jo paties, taip pat prie jų rengimo prisidėjo Kazys Škirpa, LAF ideologijos komisijos pirmininkas Antanas Maceina bei Antanas Valiukėnas².

Vienas iš kontroversiškiausių dokumentų – Lietuvių informacijų biuro Berlyne 1941 m. kovo 19 d. atsišaukimas „Bragūs vergaujantys broliai!“, kurio yra išlikę du skirtingi variantai. Viename jų yra įra-

privilegija Lietuvos žydams yra visiems laikams atšaukiama, o žydai raginami kuo greičiau palikti Lietuvos žemę (ten pat, p. 310).

² B. Raila, 1993, p. 397.

šytas sakiny: „Išdavikams bus tik tuomet dovanota, jei jie tikrai įrodys, kad likvidavo nors po vieną žydą.“ Kitame to paties dokumento variante šio sakinio nėra. Nors abiejuose dokumentuose yra antisemitinių teiginių, vis dėlto sakiny, raginantis žudyti Lietuvos žydus, neturi analogo LAF dokumentų kontekste, kuriame raginimo tiesiogiai dalyvauti ir vykdyti žudynes nėra³.

Vakarų istoriografijoje būtent šio dokumento variantas su sakiniu, raginančiu žudyti Lietuvos žydus, yra pristatomas kaip viena iš Holokausto Lietuvoje prielaidų, kuris turėjo ne tik ideologinę ar propagandinę prasmę, bet ir buvo realiai įgyvendintas Birželio sukilimo bei visos vokiečių okupacijos Lietuvoje metu, t. y. lietuviams kolaboruojant ir dalyvaujant masinėse Lietuvos žydų žudynėse⁴. Šis dokumentas užsienio istorikų taip pat yra siejamas su kitu lietuvių kolaboravimo su vokiečiais motyvu – siekiu įrodyti savo lojalumą naujai okupacinei valdžiai ir taip paslėpti savo kolaboravimo su sovietais faktą⁵.

Holokaustą išgyvenusių Lietuvos žydų atsiminimuose ir tyrimuose šis atsišaukimas pristatomas panašiai, t. y. kaip vienas iš įrodymų, jog dar iki vokiečių ir sovietų karo pradžios LAF planavo žydų žudynes Lietuvoje⁶. Dėl to dažnai nurodomas tiesioginis šio dokumento ir masinių Lietu-

vos žydų žudynių 1941 m. vasarą ir rudenį ryšys. Anot Dovo Levino, „praėjus keturiems mėnesiams, 1941 m. birželio 22 d. prasidėjus karui tarp Sovietų Sąjungos ir nacistinės Vokietijos, vietiniai lietuviai surengė savo kaimynų žydų skerdynes mažiausiai keturiasdešimtyje Lietuvos gyvenviečių, dar iki įžengiant į jas vokiečių kareiviams“⁷.

Lietuvių istoriografijoje šis atsišaukimas ir jo atsiradimas nėra plačiau komentuoti, dažnai nutylimi. Šio straipsnio tikslas – aptarti bei įvertinti istoriografijoje ir viešojoje erdvėje esamas šio dokumento atsiradimo interpretacijas, taip pat pabandyti atsekti galimus jo atsiradimo kelius ir platintojus Lietuvoje.

1. Dokumento tekstologinė analizė

Kaip minėta, šio dokumento yra išlikę keli skirtingi variantai, kurie skiriasi savo stiliumi ir teksto struktūra. Vieno jų (laikykime jį I atsišaukimo variantu) viršuje rašoma, kad tai yra Lietuvos informacijų biuro Berlyne dokumentas, tačiau konkreči data nenurodoma. Atsišaukime skelbiama apie greitai prasidėsiantį karą, raginama ruoštis sukilimui, o karo veiksmams prasidėjus perimti į savo kontrolę strateginius objektus, suimti su sovietais kolaboravusius asmenis, draugiškai sutikti vokiečių kariuomenę ir suteikti jai reikiamą pagalbą. Atsišaukimo 6-asis paragrafas skelbia: „*Jau šiandien painformuokite žydus, kad jų likimas aiškus. Todėl kas gali, tegul nešdinas iš Lietuvos, kad nebūtų bereikalingų aukų. Lemiamu momentu jų turtą paimkite į savo rankas, kad niekas veltui nežūtų.*“ Atsišaukimas baigiamas raginimu, jog šis

³ S. Sužiedėlis, 2001, p. 463.

⁴ S. Gasparaitis, 2001, s. 895–896; Ch. Browning, 2004, p. 270; P. Longerich, 2010, p. 193. Vienintelis Christophas Dieckmannas atkreipia dėmesį į faktą, kad šio atsišaukimo yra išlikę du skirtingi variantai, ir daro prielaidą, jog sakiny, raginantis žudyti Lietuvos žydus, galėjo būti įrašytas jį multiplikuojant ir platinant Lietuvoje, t. y. LAF pogrindžio Lietuvoje (Ch. Dieckmann, 2011, s. 252).

⁵ T. Snyder, 2015, p. 164.

⁶ S. Ginaite-Rubinsonienė, 1999, p. 44; S. Atamukas, 1998, p. 237–238; Y. Arad, 2009, p. 92.

⁷ D. Levin, 2000, p. 152.

pranešimas žodžiu ir raštu turi pasiekti visus tolimiausius Lietuvos užkampius. Antroje šio dokumento lapo pusėje taip pat daroma pastaba, kad tai yra multiplikuotas dokumentas ir pageidaujama jį dar multiplikuoti bei platinti Lietuvoje⁸.

Kitame to paties dokumento variante (laikykime jį II) yra įrašytas straipsnio įvade minėtas sakiny. II dokumento varianto yra išlikusios kelios skirtingos kopijos. Viena jų (vadinkime ją II varianto A kopija) yra saugoma Lietuvos ypatingajame archyve (toliau – LYA) kaip nuotrauka su priedais, jog dokumentas buvo rastas Osvaldo Žadvydo namuose darytų kratų metu. Dokumento II.A kairės pusės viršuje nurodoma ne tik kad tai Lietuvių informacijų biuro Berlyne dokumentas, bet ir tiksliai 1941 m. kovo 19 d. data. Antrojo paragrafo pabaigoje, skliaustuose, yra įrašytas sakiny: „Išdavikams bus tik tuomet dovanota, jei jie tikrai įrodys, kad likvidavo nors po vieną žydą.“ Tolsnis teksto turinys ir struktūra atitinka dokumento variantą⁹.

Panaši atsišaukimo II varianto kopija, kokia buvo rasta pas O. Žadvydą, yra išlikusi ir ranka darytu nuorašu (vadinkime ją II varianto B kopija). Dokumento viršuje nurodoma, kad tai yra Lietuvių informacijų biuro Berlyne atsišaukimas, datuotas 1941 m. kovo mėnesiu (tiksliai diena nėra nurodoma), ir kad tai yra nuorašas. Minėtas sakiny, raginantis žudyti žydus, taip pat yra įrašytas dokumento antrajame paragrafe, skliaustuose. Vienintelis skirtumas tarp kopijų A ir B yra tai, jog dokumento 8-asis paragrafas ir po juo einantis tekstas yra prijungtas prie 7-ojo paragrafo¹⁰.

⁸ LYA, f. L-43, ap. 6, b. 555, l. 4, 4 ap.

⁹ LYA, f. 3377, ap. 55, b. 50, l. 212.

¹⁰ LYA, f. L-43, ap. 6, b. 560, l. 4, 4 ap.

Dar viena aptariamo dokumento II varianto kopija (vadinkime ją kopija II. C) 1994 m. buvo publikuota Kęstučio Kasparo. Jis šį atsišaukimą ir kitus LAF dokumentus publikuoti gavo iš buvusio sukilėlio Jono Čepulio. Dokumentas II.C savo teksto struktūra skiriasi nuo prieš tai aptartų atsišaukimo II varianto kopijų. Virš teksto nurodoma, kad dokumentas buvo parengtas Berlyne 1941 m. kovo 19 d. Pats tekstas prasideda kreipiniu „Pavergtos Lietuvos tautiečiai!“ Archyvuose saugomose dokumento II varianto A ir B kopijose esantys 2-ojo paragrafo du paskutiniai sakiniai yra perkelti į 3-iąją atsišaukimo punktą. Dėl to sakiny, raginantis žudyti žydus, atsiduria 3-iajame dokumento punkte, jis įrašytas jau ne skliaustuose, o visas tekstas skamba taip: „Tuojau reikalinga suimti vietinius komunistus ir kitokius Lietuvos išdavikus, kad nei vienas neišvengtų atpildo už savo veiksmus. Išdavikams bus tik tada dovanota, jei jie tikrai įrodys, kad likvidavo bent po vieną žydą. Mes esame tikri, kad jūs jau esate organizuoti ir pasirengę, o ten kur nėra pasirengta, tai organizuokitės nors mažomis grupėmis. Jūs jau patyrėte, kad lietuvių tarpe yra daug išdavikų, todėl lemiamu momentu būkite labai atsargūs.“ Teksto pabaigoje nėra sakinio, raginančio būti ryžtingiems ir atsargiems, vengti nereikalingų aukų, nepasirašoma Lietuvių informacijų biuro vardu, taip pat nėra prašymo šį atsišaukimą multiplikuoti ir platinti Lietuvoje. Atsišaukimo II varianto C kopija baigiama sakiniu „Iki pasimatymo Naujoje Laisvoje Lietuvoje!“, kuris savo stilistika taip pat skiriasi nuo kitų dviejų kopijų, kuriose buvo pabrėžiama „Nauja Lietuva“, tačiau žodis „Laisvoje“ jose neįrašytas¹¹.

¹¹ K. Kasparas, 1994, p. 156, 184–185.

Atsižvelgiant į šiuos duomenis, galima būtų teigti, kad atsišaukimo II varianto su sakiniu, raginančiu žudyti žydus, yra išlikusios trys skirtingos kopijos. Viena jų yra spausdinta ir rasta pas O. Žadvydą, kita galėtų būti ranka darytas jos nuorašas. Abiejose sakinyse, raginantys žudyti žydus, yra įrašytas skliaustuose, 2-ame atsišaukimo paragrafe. Trečioji II dokumento varianto kopija buvo saugoma sukilėlio J. Čepulio ir publikuota K. Kasparo. Šioje dokumento kopijoje sakinyse, raginantys žudyti žydus, yra perkeltas į 3-įjį dokumento punktą ir įrašytas ne skliaustuose.

Darytina išvada, jog atsišaukimo I ir II variantai buvo multiplikuojami ir platinami visoje Lietuvoje. Anot Valentino Brandišausko, šis atsišaukimas buvo rastas keliolikoje Lietuvos vietų, daugiausia Kaune, Trakuose, Mažeikiuose, Kretingoje, Vilniuje, Luokės valsčiuje. V. Brandišauskas taip pat pažymi, kad, nors šio atsišaukimo yra keli variantai, kurie skiriasi savo stiliumi, būtent šis dokumentas turėjo didesnę įtaką Lietuvos pogrindžiui nei 1941 m. kovo 24 d. datuoti „Lietuvai išlaisvinti nurodymai“¹².

2. Istoriografijoje egzistuojančios atsišaukimo atsiradimo versijos

Straipsnio įvade aptarta Vakarų istoriografija ir Holokaustą išgyvenusių žydų atsiminimai atsišaukimo II variantą tiesiogiai sieja su lietuvių kolaboravimu ir dalyvavimu masinėse Lietuvos žydų žudynėse, o apie dokumento I varianto egzistavimą retai kalba. Lietuvių istoriografijoje šis atsišaukimas, galimi jo atsiradimo būdai taip pat nėra plačiau aptarti, tačiau yra kelios

galimos šio dokumento atsiradimo versijos. Pirmoji versija sietina su NKVD-KGB provokacija.

Ši versija akcentuoja, kad gestapas ir NKVD bendradarbiavo, dalijosi informacija, todėl tai buvo viena iš priežasčių, kodėl dar karui neprasidėjus sovietų saugumo organai susekė ir likvidavo LAF centrą Vilniuje ir Žemaitijoje. Pilypas Narutis, komentuodamas 1971 m. pasirodžiusią Jono Vildžiūno knygą „Kova be atvangos“, atkreipia dėmesį į joje esantį teiginį, kad vokiečių agentas Rudolfas Klausas sovietų saugumui 1947 m. smulkiai papasakojo apie Lietuvoje veikusio antisovietinio pogrindžio veiklą. P. Narutis daro prielaidą, kad ši data galėjo būti knygoje įrašyta specialiai, o informaciją apie lietuvių pogrindį R. Klausas galėjo NKVD teikti dar neprasidėjus Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karui¹³.

P. Naručio teiginius praplečia lietuvių išeivijos istorikas Augustinas Idzelis. Jis aptariamą atsišaukimą sieja su NKVD provokacija, siekiant išardyti ir sunaikinti antisovietinį pogrindį Lietuvoje. A. Idzelio teigimu, NKVD kontržvalgybos viršininkas Aleksandras Slavinas buvo užverbavęs agentų tarp vokiečių, kai vyko vokiečių repatriacija. Vienas iš A. Slavino agentų buvo vokiečių, vardu Klausas. Jis pažinojo Peterį Kleistą, J. Ribentropo biuro Berlyne Rytuose užimtų teritorijų viršininką. Kazys Škirpa taip pat pažinojo P. Kleistą ir su juo dalijosi informacija apie LAF veiklą Berlyne ir planus Lietuvoje. P. Kleistas visą informaciją perduodavo Klausui, todėl NKVD žinojo, ką lietuvių pogrindis planavo, ir pradėjo dezinformacijos kam-

¹² V. Brandišauskas, 1996, p. 60.

¹³ P. Narutis, 1994, p. 183.

paniją. Dėl šių priežasčių, anot A. Idzelio, 1941 m. kovo 19 d. atsišaukimas yra NKVD falsifikatas, siekiant suaktyvinti pagrindį Lietuvoje ir taip jį išardyti, sunaikinti. Tai įrodo sėkmingos NKVD operacijos Žemaitijoje, kurių metu buvo areštuotas ir vienas iš pagrindinių vadų, minėtas O. Žadvydas, ir kiti¹⁴.

Šių autorių samprotavimai yra logiški, o pateikiamos detalės atitinka A. Slavino atsiminimus, publikuotus 1989 m. Vokietijos spaudoje, kuriuose jis pripažįsta, jog Klausas buvo užverbuotas ir dalijosi informacija su sovietų saugumu apie vokiečių ruošimąsi karui su Sovietų Sąjunga. Anot A. Slavino, 1941 m. balandį Klausas jam pateikė keletą dokumentų, kurie turėjo įrodyti sovietų vadovybei Maskvoje, jog vokiečių ketinimai ir ruošimasis karui su Sovietų Sąjunga yra rimti. Klausas A. Slaviniui pateikė K. Škirpos memorandumo, skirto aukštiems vokiečių karo pareigūnams, kopiją, kurioje siūloma suformuoti karinį junginį iš Vokietijoje reziduojančių lietuvių, kurie padėtų Vokietijos kariuomenei išlaisvinti Lietuvą ir kovoti su Raudonąja armija¹⁵. Šią informaciją A. Slavinas perdavė LSSR vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojui P. Gladkovui, kuris ją priėmė rimtai, tačiau Maskvos vadovybė toliau manė, jog Vokietijos puolimas artimiausiu metu yra mažai tikėtinas. Anot A. Slavino, tolesnė veiksmų seka skatino pagreitinti pasiruošimą masinėms 1941 m. birželio deportacijoms, o į deportuojamų asmenų sąrašus įtraukti ne tik tuos, kurie palaikė ryšius su vokiečiais, bet ir šiuos

sąrašus išplėsti – įtraukti daugiau lietuvių visuomenės¹⁶.

Vertinant P. Naručio ir A. Idzelio versiją būtina atsižvelgti į tai, kad aptariamo atsišaukimo ir K. Škirpos memorandumo, kurio kopiją A. Slavinas gavo iš savo informatoriaus Klausos, chronologiją skiria beveik vienas mėnuo. Nors NKVD galėjo atsišaukimą suklastoti ir jame nurodyti klaidingą datą, antisovietinio pagrindžio suaktyvėjimą lėmė ir iš Berlyno gaunama informacija apie galimą Vokietijos puolimą ir karo su Sovietų Sąjunga pradžia gegužės mėnesį. Taip pat būtina pabrėžti, jog NKVD apie antisovietinio pagrindžio egzistavimą Vilniuje ir Žemaitijoje žinojo jau 1941 m. pradžioje, atskirus jos narius aktyviai sekė, o kai kurie iš jų buvo suimti dar iki 1941 m. balandžio, kai Klausas A. Slaviniui perdavė minėtą informaciją apie K. Škirpos memorandumą¹⁷. Aptariamoji versija, kaip NKVD provokacija, taip pat nepaaiškina, kokiais motyvais sakiny, raginantis žudyti žydus, galėjo atsirasti dokumente, kodėl jis buvo įrašytas, jeigu NKVD tikslas buvo tik suaktyvinti antisovietinį pagrindį ir jį likviduoti.

Aptariamasis dokumentas, kaip sovietų saugumo organų provokacija, yra pristatomas ir kitų autorių, kurie sieja jį su sovietmečiu pasirodžiusiais dokumentų rinkiniais („*Masinės žudynės Lietuvoje*“, „*Documents accuse*“ ir kt.) ir galima KGB provokacija pokaryje, siekiant diskredituoti antisovietinį pagrindį Vakarų akyse¹⁸. Anot buvusio LAF propagandos komisijos pirmininko B. Railos, šio doku-

¹⁴ V. Valiušaitis, 2011.

¹⁵ Turimas omenyje K. Škirpos 1941 m. balandžio 16 d. memorandumas dėl lietuvių rinktinės sudarymo, žr.: K. Škirpa, 1973, p. 209–211.

¹⁶ A. Slavinas, 1989, p. 8.

¹⁷ A. Bubnys, S. Jegelevičius, S. Knezys, A. Rukšėnas, 2011, p. 157.

¹⁸ Ten pat, p. 130.

mento jis nėra matęs ir jis galėjo būti sukurtas voldemarininkų arba tai yra sovietų falsifikatas¹⁹. Panašios nuomonės laikosi ir minėtas K. Kasparas – publikuodamas iš buvusio sukilėlio J. Čepulio gautus dokumentus jis pažymi, jog sakiny, raginantis žudyti žydus, ir pats dokumentas yra KGB falsifikatas²⁰.

Apibendrinant autorių, kurie dokumentą sieja su NKVD-KGB provokacija, pozicijas galima būtų teigti, kad jų argumentai remiasi teiginiais, jog šis dokumentas buvo sukurtas siekiant likviduoti anti-sovietinį pagrindį arba jį diskredituoti. Ši versija ypač ryški vertinant Berlyno LAF ar Laikinosios vyriausybės narių atsiminimus, kuriuose visi kontroversiški LAF dokumentai ar vyriausybės nutarimai yra pristatomi kaip KGB falsifikatas. Nors kai kurie autorių teiginiai yra logiški, o kai kurias detales patvirtina ir NKVD kontržvalgybos viršininko A. Slavino atsiminimai, trūksta daugiau duomenų, kurie leistų tvirtai teigti, kad tai galėjo būti sovietų saugumo organų provokacija. Kartu galima drąsiai atmesti teiginį, kad tai yra KGB falsifikatas, atsiradęs pokaryje, siekiant diskredituoti visą antisovietinį pagrindį Vakarų akyse. Tokios pozicijos laikytis verčia tai, jog K. Kasparas, publikuodamas vieną iš atsišaukimo II varianto kopijų, jį buvo gavęs iš buvusio sukilėlio rankų.

Be aptartosios atsišaukimo atsiradimo versijos, kuri dokumento autorystę sieja su NKVD-KGB provokacija ir falsifikatu, istoriografijoje bei viešojoje erdvėje egzistuoja ir kitas dokumento atsiradimo būdas, kuris sieja atsišaukimą su provokacija iš

dešinės, t. y. gestapu ir voldemarininkais.

Dokumento autorystę su gestapu siejantieji pažymi, jog atsišaukimas ir sakiny su raginimu žudyti neturi analogo tarp kitų LAF parengtų dokumentų, jis nėra pasirašytas LAF vardu, o jo retorika primena vokiečių okupacijos metais pasirodžiusius straipsnius spaudoje²¹. Anot S. Jegelevičiaus, prasidėjus karui, Kaune imta platinti atsišaukimą „Broliai ir seserys lietuviai!“, kuris buvo parengtas vokiečių, siekiant išprovokuoti pogromus²².

Ši versija remiasi W. Stahleckerio 1941 m. spalio 15 d. ataskaitos teiginiais, kurie nurodo, jog, prasidėjus karui, vokiečiai norėjo išprovokuoti lietuvių vykdomus pogromus²³. Galima būtų teigti, kad, kaip ir galimos NKVD provokacijos atveju, atsišaukimo atsiradimą siejant su gestapo provokacija, taip pat trūksta daugiau duomenų, kurie leistų patvirtinti šią versiją. Taip pat, siejant dokumento atsiradimą su gestapo provokacija, keltinas klausimas dėl teksto nelogiškumo ir nenuoseklumo, t. y. kodėl dokumente yra sakiny, raginantis žudyti žydus, tačiau kartu ir raginimas jiems tuojau pat pasitraukti iš Lietuvos, kad būtų išvengta aukų.

Galiausiai, dokumentą siedami su voldemarininkais, vėl susiduriame su jau minėta B. Railos pozicija ir S. Jegelevičiaus teiginiu, kad atsišaukimų retorika ir terminija yra labai panaši į tą, kurią voldemarininkai vartojo jau karui prasidėjus vokie-

²¹ A. Bubnys, S. Jegelevičius, S. Knezys, A. Rukšėnas, 2011, p. 129.

²² S. Jegelevičius, 1999, p. 177. Kad aptariamasis kovo 19 d. atsišaukimas galėjo būti vokiečių platinamas Lietuvoje prasidėjus karui, kalba ir Rimantas Zizas, tačiau pažymi, jog šie liudijimai nėra patikimi, žr. R. Zizas, 2014, p. 44–45.

²³ *Documents on the Holocaust*, 1987, p. 389–390.

¹⁹ *Laisvės kovų archyvas*, 1995, p. 234.

²⁰ K. Kasparas, 1994, p. 151.

čių okupuotoje Lietuvoje²⁴. Pastaroji versija nėra atmesnina, ypač atsižvelgiant į tai, jog voldemarininkai Berlyno LAF turėjo nemažą įtaką, save tapatino su nacių ideologija ir siekė glaudesnio bendradarbiavimo su vokiečiais, o jų aštri retorika tautinių mažumų klausimu buvo akcentuojama ir žinoma dar Nepriklausomoje Lietuvoje.

Apibendrinant galima teigti, jog turime keturias atsišaukimo atsiradimo ir autorystės versijas, kurios svyruoja nuo kairės iki dešinės. Dvi iš jų dokumentą pristato kaip NKVD-KGB provokaciją, kitos dvi sieja jį su gestapu ir voldemarininkais. Be šių versijų, dar paminėtina Liudo Truskos, kuris nurodo, kad sakinį, raginantį žudyti žydus, galėjo įrašyti ne Berlyno LAF atstovai, bet kažkas iš atsišaukimų platintojų Lietuvoje²⁵. Vertinant visas šias versijas galima būtų teigti, kad jos nėra atmesninos, ypač atsižvelgiant į istorinį kontekstą bei atskirus liudijimus, tačiau kartu trūksta daugiau informacijos, kuri leistų vieną iš jų išskirti ir laikyti pagrįsta ir kuri paaiškintų, kokiais keliais dokumentas atsirado Lietuvoje, kam jis buvo skirtas, kas jį platino, kodėl atsišaukimo išlikę du skirtingi variantai, kuris iš dokumento variantų yra pirminis ir laikytinas originalu.

3. Galimi dokumento atsiradimo keliai

Kaip minėta, 1941 m. kovo 19 d. atsišaukimo II varianto A kopija yra saugoma LYA su nuoroda, jog jis buvo rastas Osvaldo Žadvydo namuose darytų kratų metu. O. Žadvydas (1903–1994) buvo Lietuvos karininkas, žurnalistas, mokytojas, Kre-

tingos šaulių vado pavaduotojas, vienas iš antisovietinio pagrindžio Kretingoje organizatorių, 1941 m. gegužės 5 d. suimtas. Savo parodymuose O. Žadvydas teigia, jog 1941 m. kovo 25 d. atsišaukimą gavo iš Petro Bortkevičiaus, kurio kopiją Mažeikiuose perdavė Antanui Kenstavičiui ir supažindino su jos turiniu savo pažįstamus Šiauliuose ir Kaune²⁶.

Antanas Kenstavičius savo parodymuose teigia, jog, kovo pabaigoje gavus iš O. Žadvydo kovo 19 d. atsišaukimą, buvo padaryta 30 jo kopijų, iš kurių 7 egzempliorius A. Kenstavičius davė savo padėjėjui Tadiui Jonušui, kad išplatintų alaus darykloje, kitus naktį išklįjavo Mažeikiuose ant stulpų ir tvorų²⁷. A. Kenstavičiaus atpasakojamas atsišaukimo turinys atitinka kovo 19 d. atsišaukimą: raginama ruoštis greit prasidėsiančiam karui, padėti vokiečiams kovoti su Raudonąja armija, minima, kad Lietuvos vėliava greit suplevėsuos Gedimino kalne. Iš A. Kenstavičiaus atpasakoto turinio nėra aišku, kokį dokumento variantą jis platino: tai galėjo būti ir I variantas, bet tai, kad A. Kenstavičius atsišaukimą gavo iš O. Žadvydo, leistų daryti prielaidą, jog tai galėjo būti ir viena iš II varianto kopijų – A, B ar C.

Petro Bortkevičiaus pavardę su šiuo atsišaukimu sieja ir Kretingos apskrities antisovietinio pagrindžio dalyvis Fabijonas Valinskas. 1941 m. spalio 5 d. pateiktoje antisovietinio pagrindžio veiklos karo

²⁴ S. Jegelevičius, 1999, p. 177.

²⁵ L. Truska, V. Vareikis, 2004, p. 94.

²⁶ LYA, f. 3377, ap. 55, b. 50, l. 7, 11–12. O. Žadvydo duoti parodymai atitinka jo pokaryje parašytus atsiminimus, kuriuose minima, jog visą LAF medžiagą jis gaudavo iš P. Bortkevičiaus ir kunigo Liogino Jankausko (Jankaus). Atsiminimuose teigiama, kad kovo 19 d. atsišaukimą jis išplatino Kretingoje, Mažeikiuose, Šiauliuose, Kaune ir Vilniuje. Žr. O. Žadvydas, 1976, p. 230.

²⁷ LYA, f. 3377, ap. 55, b. 50, l. 25.

išvakarėse ataskaitoje jis teigia: „Gavęs kovo 19 dienos pranešimą iš Jokūbavo mokyto. Bortkevičiaus ir kartu pasitarę su kpt. Žadvydu, greit perspausdinom su A. Šlioža, kuris platino ir slėpė.“²⁸

O. Žadvydo ir F. Valinsko minimas Petras Bortkevičius (1904–1995) buvo Jokūbavo pradinės mokyklos vedėjas ir mokytojas, Jokūbavo šaulių būrio vadovas, aktyvus antisovietinio pagrindžio organizatorius ir dalyvis, 1941 m. kovo 28 d. suimtas. P. Bortkevičius savo parodymuose teigia, jog kovo 23 d. jo pažįstamas pagrindininkas Petras Dimgaila jam perdavė laišką iš Vokietijos nuo Felikso Putriaus. Laiške buvo penki kovo 19 d. atsišaukimo egzemplioriai. Atpasakodamas jų turinį, P. Bortkevičius pažymi, kad juose lietuviai buvo raginami vienyti, karui prasidėjus padėti vokiečiams kovoti su Raudonąja armija, užimti bei apsaugoti strateginius objektus, ypač pogromiška buvo pasisakyta prieš žydus ir prašoma raštu ir žodžiu toliau platinti šią informaciją²⁹.

Panašius duomenis apie kovo 19 d. atsišaukimo „kelionę“ į Lietuvą savo knygoje pateikia ir Juozas Jankauskas. Anot jo, Lietuvių informacijų biuro Berlyne atsišaukimą P. Bortkevičius gavo kovo 23 d. laiške, kurį siuntė jo svainis Jonas Kontautas, pas kurį Klaipėdoje buvo apsistojęs F. Putrius. Jis P. Bortkevičiui skirtame laiške siuntė penkis atsišaukimo egzempliorius³⁰.

Visus minėtus asmenis sieja tai, kad jie buvo aktyvūs Žemaitijos antisovietinio pagrindžio nariai, palaikė ryšius su Berlyno LAF ir gaudavo Informacijų biuro Berlyne

pranešimus ir atsišaukimus³¹. Atsižvelgiant į parodymuose esančią informaciją, galima teigti, jog 1941 m. kovo 19 d. atsišaukimas pasiekė Lietuvą kovo 23 d. ir buvo platinamas žodžiu ir raštu įvairiose Lietuvos vietovėse.

Minėtų asmenų parodymai ne tik liudija, kada kovo 19 d. atsišaukimas pasiekė Lietuvą, bet ir leidžia daryti prielaidas apie jo turinį. P. Bortkevičiaus minimą pogromišką atsišaukimo turinį pakartoja ir Petras Dimgaila. Jis savo parodymuose teigia, jog laišką, adresuotą P. Bortkevičiui, jam perdavė brolis, gyvenantis 50 metrų nuo sienos su Vokietija, o per sieną laišką jam buvo permetęs Feliksas Putrius. P. Dimgailai laišką perdavus P. Bortkevičiui, jis garsiai jį perskaitė ir supažindino su atsišaukimo turiniu. Anot P. Dimgailos, siunčiamame atsišaukime lietuviai buvo skatinami padėti vokiečių kariuomenei kovoti su Raudonąja armija, kai jie įsiverš į Lietuvą, taip pat jam labai įsiminė laiške buvęs raginimas organizuoti žydų pogromus³².

Šie sulaukytų antisovietinio pagrindžio narių parodymai leidžia daryti prielaidą, jog kovo 23 d. Lietuvą pasiekęs Lietuvių informacijų biuro Berlyne kovo 19 d. atsišaukimas „Brangūs vergaujantieji broliai!“ ir buvo II dokumento varianto A arba C kopija su sakiniu, raginančiu žudyti žydus. Šį teiginį pagrindžia P. Bortkevičiaus ir P. Dimgailos parodymuose atpasakojamas dokumento turinys, kuris, anot jų, itin išsiskyrė savo pogromišku turiniu ir raginimu organizuoti žydų pogromus Lietuvoje prasidėjus karui.

²⁸ 1941 m. Birželio sukilimas: dokumentų rinkinys, 2000, p. 96.

²⁹ LYA, f. 3377, ap. 55, b. 50, l. 32.

³⁰ J. Jankauskas, 2011, p. 479.

³¹ V. Brandišauskas, 1996, p. 50.

³² LYA, f. 3377, ap. 55, b. 50, l. 43.

Visuose šiuose liudijimuose minimas Feliksas Putrius (slapyvardis „Meška“) buvo šaulys, kartu su žmona ūkininkavo Petrukaičių kaime (Kretingos r.), o jų sodyba – „Varpėnų dvaras“ – buvo pagrindinis ryšininkų centras, kuris padėdavo jiems pereiti sieną, taip pat palaikė ryšius su Berlyno LAF vadovybe. Dėl šių priežasčių galima būtų kelti prielaidą, kad atsišaukimo II variantas ir jo autorystė gali būti sietini su Berlyno LAF vadovybe bei Berlyno LAF veikusiais voldemarininkais.

Tokią prielaidą pagrindžia tai, kad, nors daugelis atsišaukimų buvo pasirašyti LAF vardu, galima aptikti ir LAF dokumentų, kurie pasirašyti asmeniškai. Vienas tokių pavyzdžių – Lietuvos centriniame valstybės archyve Edvardo Turausko fonde saugomas atsišaukimas, skirtas LAF nariams, pasirašytas paties Kazio Škirpos, kuriame, be kreipimosi vienyti ir ruošti sukilimui, yra raginimas „Suvienyti lietuvių tautą ir apvalyti lietuvišką žemę nuo išgamų ir žydų“³³.

Antroji aplinkybė, kuri leidžia sieti kovo 19 d. atsišaukimo II variantą su Berlyno LAF centru, yra vieno iš svarbiausių LAF ryšininkų, Mykolo Naujokaičio, sulaikyto 1941 m. balandžio 11 d., parodymai. M. Naujokaitis juose pažymi, jog jam LAF atsišaukimų ir kitų dokumentų autorystė nėra žinoma, tačiau visus antisovietinius lapelius ir plakatus, kuriuos jis pernešdavo per sieną, jam duodavo majoras Stasys Puodžius³⁴. S. Puodžius buvo voldemarininkas, vienas iš Berlyno LAF steigėjų ir ryšių su Lietuva komisijos vadovas.

Atsižvelgiant į šiuo metu turimus duomenis galima teigti, jog kovo 19 d. atsišaukimas į antisovietinio pagrindžio dalyvių rankas pateko kovo 23 d. ir buvo multiplikuojamas ir platinamas įvairiose Lietuvos vietose. Sulaikytų antisovietinio pagrindžio narių parodymai leidžia daryti prielaidą, kad iš Berlyno gautas dokumentas ir galėjo būti atsišaukimo „Brangūs vergaujantys broliai!“ II variantas su sakiniu, raginančiu žudyti žydus. Ši teiginį sustiprina faktas, jog ryšininkai dokumentus ir instrukcijas gaudavo iš Berlyno LAF ryšių su Lietuva komisijos vadovo voldemarininko Stasio Puodžiaus rankų. Visos šios aplinkybės leidžia daryti prielaidą, kad atsišaukimo II varianto A arba C kopijos galėjo atsirasti ir būti sukurtos Berlyne, o I atsišaukimo variantas galėjo atsirasti dokumentą platinant ir dauginant Lietuvoje. Ši teiginį įrodytų ir tai, kad I atsišaukimo variante yra įrašyta pastaba, jog tai yra multiplikuota dokumento kopija.

Išvados

1. 1941 m. kovo 19 d. atsišaukimo „Brangūs vergaujantys broliai!“ išlikę keli skirtingi variantai. I atsišaukimo varianto išlikusi viena kopija skelbia apie greitai prasidėsiantį karą ir ragina Lietuvos žydus trauktis iš Lietuvos. Šiame dokumento variante sakinio, raginančio žudyti žydus, nėra. Antroje dokumento lapo pusėje yra pastaba, kad šis atsišaukimas yra multiplikuotas ir raginama jį toliau multiplikuoti ir platinti Lietuvoje. Šios aplinkybės leidžia daryti prielaidą, kad tai galėtų būti originalaus dokumento kopija, o minėtasis sakinytis galėjo būti išbrauktas multipli-

³³ LCVA, f. MK-9, ap. 1, b. 6, l. 321.

³⁴ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 12949/3, l. 25–26.

kuojant dokumentą Lietuvoje. Dėl šių priežasčių Lietuvos ir užsienio istorikų daroma išvada, jog sakiny, raginantis žudyti žydus, buvo įrašytas atsišaukimo platintojų Lietuvoje, galėtų būti netikslis.

2. Antrojo atsišaukimo varianto yra išlikusios kelios skirtingos kopijos. Viena, rasta O. Žadvydo namuose, atitinka I atsišaukimo varianto struktūrą, tačiau joje yra skliaustuose įrašytas raginimas žudyti žydus. Panašios teksto struktūros atsišaukimas, koks buvo rastas pas O. Žadvydą, yra išlikęs ir ranka darytu nuorašu. Abiejose atsišaukimo II varianto kopijose aptartasis sakiny yra įrašytas skliaustuose. Trečioji kopija 1994 m. buvo publikuota K. Kasparo. Šios kopijos teksto struktūra šiek tiek skiriasi nuo kitų dviejų, o minėtas sakiny yra įrašytas jau nebe skliaustuose. Šie faktai leidžia teigti, kad šis atsišaukimo variantas buvo multiplikuojamas ir platinamas daugelyje Lietuvos vietovių.
3. Lietuvių istoriografijoje ir viešojoje erdvėje egzistuojančios atsišaukimo atsiradimo ir autorystės versijos dokumentą sieja su galima NKVD-KGB ar gestapo provokacija, voldemarininkais, o sakinį, raginantį žudyti žydus, pristato kaip prierašą, kuris galėjo atsirasti atsišaukimą multiplikuojant ir platinant Lietuvoje. Šios versijos yra neatmesti-
- nos, atsižvelgiant į istorinį kontekstą, o kai kurios pateikiamos detalės atitinka įvykių liudininkų atsiminimus. Antra vertus, tiek šių versijų autoriams, tiek jų komentuotojams trūksta daugiau duomenų, kurie leistų tvirtai vieną iš jų atmesti ar laikyti pagrįsta.
4. Archyviniai šaltiniai leidžia teigti, kad atsišaukimas Lietuvą pasiekė 1941 m. kovo 23 d. ir buvo adresuotas Jokūbavo pradinės mokyklos mokytojui Petruui Bortkevičiui, kuris šį atsišaukimą žodžiu ir raštu platino tarp kitų antisovietinio pagrindžio narių.
5. Sulaikytų antisovietinio pagrindžio dalyvių parodymai leidžia daryti prielaidą, kad atsišaukimas su sakiniu, raginančiu žudyti žydus, galėjo būti tas dokumentas, kuris pasiekė Lietuvą iš Berlyno kovo 23 d. Tai galėjo būti O. Žadvydo namuose rasta atsišaukimo II varianto kopija.
6. LAF ryšininko M. Naujokaičio teiginys, kad LAF dokumentus iš Berlyno jis gaudavo per voldemarininką, Berlyno LAF ryšių su Lietuva komisijos vadovą S. Puodžių, taip pat kitų LAF dokumentų, pasirašytų paties K. Škirpos, sugretinimas leidžia daryti prielaidą, jog 1941 m. kovo 19 d. atsišaukimo autorystė galėtų priklausyti Berlyno LAF vadovybei arba joje veikusiai voldemarininkų frakcijai.

BIBLIOGRAFIJA

1941 m. Birželio sukilimas: dokumentų rinkinys, 2000 – 1941 m. Birželio sukilimas: dokumentų rinkinys, sudarė Valentinas Brandišauskas, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2000.

Arad Y., 2009 – Yitzhak Arad, *The Holocaust in the Soviet Union*, Lincoln: University of Nebraska Press, 2009.

Atamukas S., 1998 – Solomonas Atamukas, *Lietuvos žydų kelias: nuo XIV amžiaus iki XX a. pabaigos*, Vilnius: Alma littera, 1998.

Brandišauskas V., 1996 – Valentinas Brandišauskas, *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą (1940 06–1941 09)*, Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1996.

Browning Ch., 2004 – Christopher R. Browning, *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939–March 1942*, Lincoln: University of Nebraska Press, 2004.

Bubnys A., Jegelevičius S., Knezys S., Rukšėnas A., 2011 – Arūnas Bubnys, Sigita Jegelevičius, Stasys Knezys, Alfredas Rukšėnas, *Lietuvių tautos sukilimas: 1941 m. birželio 22–28 d.*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2011.

Dieckmann Ch., 2011 – Christoph Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941–1944*, Band I, Göttingen: Wallstein Verlag, 2011.

Documents on the Holocaust, 1987 – *Documents on the Holocaust: Selected Sources on the Destruction of the Jews of Germany and Austria, Poland, and the Soviet Union*, Edited by Yitzhak Arad, Yisrael Gutman, Abraham Margalioth, New York: Pergamon Press, Yad Vashem, 1987.

Gasparaitis S., 2001 – Siegfried Gasparaitis, „Verräter wird nur dann vergeben, wenn sie wirklich beweisen können, daß sie mindestens einen Juden liquidiert haben“: Die „Front Litauischer Aktivisten“ (LAF) und die antisowjetischen Aufstände 1941“, in: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 2001, H. 10, S. 886–904.

Ginaitė-Rubinsonienė S., 1999 – Sara Ginaitė-Rubinsonienė, *Atminimo knyga: Kauno žydų bendruomenė 1941–1944 metais*, Vilnius: Margi raštai, 1999.

Jankauskas J., 2011 – Juozas Jankauskas, *1941 m. birželio sukilimas Lietuvoje*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2011.

Jegelevičius S., 1999 – Sigita Jegelevičius, „Lietuvos žydai ant katastrofos slenksčio (1941 m. birželis–liepa)“, in: *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, 1999, t. 14, p. 165–183.

Kasparas K., 1994 – Kęstutis Kasparas, „Kai kurie slapto ir viešo pasipriešinimo bruožai 1940–1942 m. dokumentuose“, in: *Laisvės kovų archyvas*, 1994, t. 11, p. 149–187.

Laisvės kovų archyvas, Kaunas, 1995, t. 15, p. 232–240.

Levin D., 2000 – Dov Levin, *Trumpa žydų istorija Lietuvoje*, Vilnius: V. Burdenkovo komerc. firma „Studija 101“, 2000.

Longerich P., 2010 – Peter Longerich, *Holocaust: The Nazi Persecution and Murder of the Jews*, New York: Oxford University Press, 2010.

Narutis P., 1994 – Pilypas Narutis, *Tautos sukilimas 1941 (Lietuvos nepriklausomybei atstatyti)*, Oak Lawn: Pilypas Narutis, 1994.

Raila B., 1993 – Bronys Raila, *Kitokios Lietuvos ilgesys*, Vilnius: Vaga, 1993.

Slavinas A., 1989 – Alexander Slavinas, „Treff“ und „Joker“, in: *Die Zeit*, 2 Juni 1989, [prieiga internetu], in: <http://www.zeit.de/1989/23/treff-und-joker>, [2016-11-01].

Snyder T., 2015 – Timothy Snyder, *Black Earth: The Holocaust as History and Warning*, New York: Tim Duggan books, 2015.

Sužiedėlis S., 2001 – Saulius Sužiedėlis, „1941 metų sukilimo baltosios dėmės: Pokalbis su Saulium Sužiedėliu“, in: *Lietuvos žydų žudynių byla*, sudarytojas Alfonsas Eidintas, Vilnius: Vaga, 2001, p. 460–485.

Truska L., Vareikis, V., 2004 – Liudas Truska, Vygantas Vareikis, *Holokausto prielaidos: antisemitizmas Lietuvoje*, Vilnius: Margi raštai, 2004.

Valiušaitis V., 2011 – Vidmantas Valiušaitis, Tautos atsakas sovietams – sukilimas, in: *Lietuvos žinios*, 2011 m. birželio 13, [prieiga internetu], in: <http://lzinios.lt/lzinios/Lietuva/tautos-atsakas-sovietams-sukilimas/150541>, [2016-09-20].

Zizas R., 2014 – Rimantas Zizas, *Sovietiniai partizanai Lietuvoje 1941–1944 m.*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2014.

Žadvydas O., 1976 – Osvaldas Žadvydas „Mir-tininkų gretose“, in: *Karys*, 1976, Nr. 6, p. 230–232.

THE LAF LEAFLET FROM THE 19TH OF MARCH, 1941: A PROVOCATION, A FALSIFICATION OR A REAL DOCUMENT?

Stanislovas Stasiulis

S u m m a r y

This article concerns the leaflet of the Lithuanian Activist Front, dated 19 March 1941. The leaflet, titled *Dear enslaved brothers!* has two different versions. One version has a sentence which calls that “*The traitor will be pardoned only provided he proves beyond doubt that he has killed one Jew at least*”. Another version of this document does not have the same sentence, but holds a remark that it is a multiplied copy of the document.

Archival resources show that the version of this leaflet with the already mentioned sentence was found in the house of anti-Soviet activist Osvaldas Žadvydas during rummaging. The interrogations of the par-

ticipants of the anti-Soviet underground movement in Lithuania show that the leaflet came from Berlin to Lithuania on 23 March 1941. This leaflet was multiplied and circulated in various places of Lithuania. The interrogation of one of the major LAF signalmen Mykolas Naujokaitis underlines that all documentation and leaflets were sent from Berlin to Lithuania by an active Voldemarist and Head of the LAF Commission of Relations with Lithuania Stasys Puodžius.

This article underlines that the authorship of the leaflet with the mentioned sentence belongs to the leadership of the LAF Berlin branch and the fraction of Voldemarists.

*Įteikta 2016 09 30
Parengta skelbti 2016 11 12*